

The Textile Weaving Industry and Cloth Trade in the Samanid Realm Based on Written Sources of History and Geography

Fatemeh Orouji*

Heshmatollah Salimi**

Abstract

Textile weaving in the Samanid realm was closely intertwined with animal husbandry, agriculture, and horticulture, influenced by the natural environments of Khorasan, Transoxiana, and Khwarazm. The production of wool, cotton, flax, and silk supplied the weaving industry. The occupational structure of this industry encompassed spinning, weaving, cloth trading, and dyeing. Nishapur, Merv, Bukhara, Samarkand, and Kath were key production hubs. Productions varied, including silk, cotton, and wool fabrics. Textile weaving benefited from the commercial positions of Nishapur, Merv, Bukhara, and Kath. Textiles were exported to other lands via the Khorasan highway and the Silk Road.

The question of this research is the relationship of textiles with the economic, social, and geographical structure of the Samanid realm. The objective of the research is to examine the role of natural factors, occupational networks, production centers, and trade routes in weaving. The research method is library-based, relying on historical and geographical sources with a descriptive-analytical approach.

The research findings indicate that the abundance of water, the thriving of agriculture and animal husbandry, and the geographical position provided a suitable

* Associate Professor, Department of History, University of Tabriz, Tabriz, Iran (Corresponding Author),
forouji@tabrizu.ac.ir

** Phd Candidate in History of Iran (Islamic Era), University of Tabriz, Tabriz, Iran,
heshmatsalimi@ymail.com

Date received: 11/08/2025, Date of acceptance: 23/11/2025

foundation for the production of raw materials. Nishapur, Merv, Bukhara, Samarkand, and Kath were centers of textile production, and textiles were exported to other lands via trade routes.

Keywords: Khorasan, Transoxiana, Khwarazm, raw materials, textiles, production, trade.

Introduction

Textile weaving flourished in the Samanid realm. The textile weaving industry, relying on raw materials obtained from agriculture, horticulture, and animal husbandry, interconnected various activities. Major cities served as weaving centers. The production of silk, cotton, and wool fabrics met the needs of different social strata. Weaving centers supplied various types of textiles to markets, contributing to the prosperity of markets and trade. Periodic and permanent markets ensured the sustainability of textile production and trade. The demand from neighboring lands and distant territories provided a stable consumer market for textiles. Fine fabrics from Khorasan, Transoxiana, and Khwarazm were exported to lands beyond the Samanid realm.

The objective of this research is to examine the foundations and factors influencing the flourishing of weaving and the textile trade in the Samanid realm.

The research question is: What were the fundamental factors affecting the textile industry in Khorasan, Transoxiana, and Khwarazm?

The hypothesis of the research is that the diverse climate of Khorasan, Transoxiana, and Khwarazm; the favorable natural conditions of these lands for agriculture, horticulture, and animal husbandry; the presence of various skilled craftsmen; and their location along trade routes provided the necessary conditions for the production of raw materials, the weaving of textiles, and their supply to domestic markets as well as to the markets of other lands.

Materials and Methods

This research has been compiled using a library-based method with a descriptive-analytical approach. The study draws upon data from sources of local histories, dynastic histories, geographical sources, and travel accounts from the third and fourth centuries AH (ninth and tenth centuries CE). Data from the local, dynastic, and general histories of later centuries, as well as geographical sources, genealogical works, and encyclopedic texts, have also been utilized.

Discussion and Results

The textile weaving industry was interconnected with agriculture, horticulture, and animal husbandry. Wool, hair, cotton, flax, and silk were obtained from animal, agricultural, and horticultural production. Agriculture, horticulture, and animal husbandry were influenced by geographical and natural factors.

In Khorasan, abundant rivers flowed, and in arid and semi-arid regions, water was supplied through the digging of qanats. In Nishapur, Merv, and Balkh, silk, cotton, and flax were produced. In Transoxiana, the rivers Amu Darya (Oxus or Jeyhun), Syr Darya (Seyhun), and Sogd flowed. In the farmlands of Transoxiana, cotton and flax were produced, and horticulture had promoted the flourishing of silkworm breeding. Along the banks of the Amu Darya in Khwarazm, silkworms were raised. Favorable climatic conditions and vast pastures provided the necessary conditions for raising sheep and camels and producing wool in Khorasan and Transoxiana. In Khwarazm, fur and down were obtained from small wild animals such as foxes, sables, squirrels, and rabbits.

Spinners transformed raw materials into threads of yarn, and weavers used them to weave fabrics. Nishapur, Herat, and Merv were among the weaving centers of Khorasan. Khorasani weavers produced silk fabrics, fine silk gauze (*harīr*), brocade (*dībā*), gold-threaded textiles (*zarbāf*), and coarse cotton cloth (*karbās*). The patronage of rulers toward the weaving industry was one of the factors contributing to the thriving of textile production. In Bukhara and its surrounding areas, high-quality Bukhari, Zandanechi (or Zandani), and Vizari fabrics were woven. The clothing of kings and high officials was made from Zandanechi and Vizari textiles. Silver-threaded and silk fabrics were produced in Samarkand. In Khwarazm, fur-lined and down-filled garments were made from the fur and down of sables, fennec foxes, stoats, squirrels, and rabbits.

Khorasan was connected to the central and western regions of Iran and to Baghdad via the Khorasan highway. Nishapur, Sarakhs, Merv, Herat, Balkh, and Qaen were commercial centers of Khorasan and possessed prosperous markets. Nishapur served as the gateway for the entry and exit of commercial caravans on both sides of the Khorasan highway. Sarakhs linked the markets of Khorasan and Transoxiana. Quhistan formed the commercial link between Khorasan and the southern and southeastern regions of Iran. Balkh and Herat played intermediary roles in Khorasan's trade with Sistan and India. From the commercial centers of Khorasan, silk and cotton fabrics were traded to other lands.

Proximity to Turkestan and the lands of the nomadic Turks provided a favorable commercial position for Transoxiana. Sayram (Isfijab) was one of the hubs of textile trade. Merchants transported various goods to the lands of the Oghuz Turks via the Syr Darya River. Merchants from the cities of Samarkand and Taraz took textiles and silk to Turkestan. Sogdian merchants traveled to Kashgar via a branch of the Silk Road. In the markets of Bukhara, textiles were bought and sold, and merchants carried them to other lands. From Khwarazm, silk and wool fabrics were traded to the lands of the Oghuz and the Khazars. Fur and down were imported to Khwarazm from the lands of the Slavs and the lands of Gog and Magog.

Conclusion

Climatic conditions contributed to the production of raw materials and the thriving of the textile weaving industry. The occupational structure of the textile weaving industry led to the employment of individuals from various social strata in textile professions. The textile weaving industry revitalized production and distribution centers for fabrics and other textiles in cities. Governmental support for the weaving industry, in addition to meeting the diverse needs of rulers and high officials, played an effective role in its flourishing. The weaving industry provided various types of fabrics and other textiles to different social strata in accordance with their economic capacity and lifestyle. Textile weaving invigorated domestic markets. The favorable geographical position and the location of production and commercial centers along trade routes led to the expansion of trade with other lands.

Bibliography

- Abū Dulaf al-Khazrajī, Mas'ar ibn Muhalhil, (1975). *Travelogue of Abū Dulaf* (S. Abolfazl Ṭabāṭabā'ī, Trans.; with annotations and studies by Minorsky). Zavvār Bookstore. [In Persian]
- Abū Dulaf al-Khazrajī, Mas'ar ibn Muhalhil. (1995). *Al-Risālah al-Ūlā* (Maryzen Saī'd 'Asīrī, Ed.). Iḥy 'āal-Turāth al-Islāmī.
- Al-Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā. (1967). *Futūḥ al-Buldān (Iran section)* (Āzartāsh Āzarnoush, Trans.). Iranian Cultural Foundation. [In Persian]
- Al-Bīrūnī, Abū Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad. (1989). *Āthār al-Bāqiyah 'an al-Qurūn al-Khālīyyah (Chronology of ancient nations)* ('Alī-Akbar Dānasarasht, Trans.). Amirkabir. [In Persian]
- Al-Ḥākīm al-Nīshābūrī, Ab' ūAbd Allāh. (1996). *Tārīkh-e Neyshābūr*. Āgeh. [In Persian]

291 Abstract

- Al-Samā'ī, Abū Saī'd 'Abd al-Karīm ibn Muḥammad ibn Manṣūr. (1962). *Al-Ansāb* ('Abd al-Raḥmān ibn Yaḥyā al-Mu'allimī al-Yamānī, Ed.; Vols. 2, 5, 8, 10). D'āirat al-Maā'rif al-'Uthmānīyah.
- Allgrove McDowell, J. (1989). Textiles. In R. W. Ferrier (Ed.), *The arts of Persia* (pp. 151–170). Yale University Press.
- Bartold, Vasiliy Vladimirovich. (1973). *Turkestan-nāmeḥ: Turkestan during the Mongol invasions* (K. Keshavarz, Trans.; Vol. 1). Iranian Cultural Foundation. [In Persian]
- Bayhaqī, 'Alī ibn Zayd. (1982). *Tārīkh-e Beyhaq (History of Beyhaq)* (Aḥmad Bahmanyār, Ed.). Foroughi Bookstore. [In Persian]
- Bregel, Yuri. (1984). *Historical atlas of Central Asia* (Goodarz Rashtiani, Trans.). SAMT. [In Persian]
- Chitsāz, Mohammad-Reza. (2000). *History of Iranian costume from the advent of Islam to the Mongol invasion*. Center for Studies and Broadcasting Programs of IRIB & SAMT Organization. [In Persian]
- Dehqān-Nejād, Morteżā. (2006). The strategic role of the Silk Road in the development of peripheral cities in Iran. *Nāmeḥ-ye Anjoman*, 9(24). [In Persian]
- Fārsī, 'Abd al-Ghāfir ibn Esmī'āl. (1983). *Tārīkh-e Neyshābūr: al-Mukhtār min al-Siyāq* (Moḥammad Kāzem Maḥmūdī, Ed.; prepared by Ibrāhīm ibn Moḥammad Ṣarīfīnī). Society of Seminary Teachers of Qom, Islamic Publications Office.
- Forūzānī, Abū al-Qāsim. (2022). *Political, social, economic, and cultural developments of Iran during the Samanid period*. SAMT. [In Persian]
- Frye, Richard Nelson. (1969). *Bukhara: The medieval achievement* (Mohammad Maḥmūd, Trans.). Bongāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb. [In Persian]
- Gardīzī, Abū Saī'd 'Abd al-Ḥayy ibn Ḥaḥḥāk. (1984). *Zayn al-Akhbār* ('Abd al-Ḥayy Ḥabībī, Ed.). Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- Hātamī, Amirhossein. (2017). An analysis of the naming of the Silk Road with emphasis on economic geography. *Islamic World Historical Studies*, 5(10). [In Persian]
- Ḥusainī Balkhī, 'Abd Allāh ibn Muḥammad ibn Muḥammad Ḥosseīn. (1971). *Fazā'il-e Balkh* ('Abd al-Ḥayy Ḥabībī, Ed.). Iranian Cultural Foundation. [In Persian]
- Ḥodūd al-Ā'lam min al-Mashreq ilā al-Maghrib. (1983). *Ḥodūd al-Ā'lam min al-Mashreq ilā al-Maghrib* (Manūchehr Sotūdeh, Ed.). Ṭahūrī Library. [In Persian]
- Ḥokmābādī, Ā'refeh Sādāt, et al. (2015). Study of Samanid textile patterns. *Khorasan-e Bozorg Research Journal*, 6(20). [In Persian]
- Ibn al-Athir, 'Izz al-Dīn. (1992). *Al-Kamil fi al-Tarikh: The complete history of Islam and Iran* (Vol. 20; A. Halat & A. Khalili, Trans.). Elmi Press. [In Persian]
- Ibn al-Faqīh al-Hamadānī, Abū Bakr Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ishāq. (1970). *Mukhtaṣar al-Buldān (Section on Iran)* (Ḥ. Masū'd, Trans.). Iranian Cultural Foundation. [In Persian]
- Ibn Faḍlān, Aḥmad. (1976). *Travelogue of Ibn Faḍlān* (Abolfazl Ṭabāṭabā'ī, Trans.). Sharq. [In Persian]

- Ibn Hawqal, Muḥammad. (1987). *Travelogue of Ibn Hawqal in Iran (Ṣūrat al-Ard)* (Ja'far Sha'ar, Trans. & Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Ibn Khurdādhbeh, Abū al-Qāsim 'Ubayd Allāh ibn 'Abd Allāh. (1991). *Al-Masālik wa al-Mamālik* (Ḥossein Qare-Chanlu, Trans.). Translator's Publisher. [In Persian]
- Ibn Rusta, A. ibn 'Umar. (1986). *Al-A'lāq al-naḥṣa* (H. Qarachānlu, Trans.). Amīr Kabīr. [In Persian]
- Iṣṭakhrī, Abū Ibrāhīm. (1961). *Masālik wa Mamālik* (Īraj Afshār, Ed.). Bongāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb. [In Persian]
- Jaiḥānī, Abū al-Qāsim ibn Aḥmad. (1989). *Ashkāl al-Ālam (The forms of the world)* ('Alī ibn 'Abd al-Salām Kāteb, Trans.; with introduction and notes by Fīrūz Mansūrī). Āstān-e Qods-e Rażavī. [In Persian]
- Jurfādaqānī, Nāṣeḥ ibn Zafar. (1995). *Translation of the Tārīkh-e Yamīnī* (Ja'far Sha'ar, Ed.). Elmi va Farhangī. [In Persian]
- Kampānī, Nasim. (2012). *Dictionary of clothing and dress terminology*. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Kātib Baghdādī, Qudāmāh ibn Ja'far. (1991). *Al-Kharāj* (Ḥossein Qare-Chanlu, Trans.). Alborz. [In Persian]
- Maqdasī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1982). *Aḥsan al-Taqāsīm fī Ma'rifat al-Aqālīm* ('Alī-Naqī Monzavī, Trans.; Vols. 1–2). Authors and Translators Company. [In Persian]
- Marquart, Josef. (1989). *Vehrod and Arang: Essays on the mythical and historical geography of Eastern Iran* (Dāvūd Monshī-Zādeh, Trans.). Afshār Endowment. [In Persian]
- Mo'īn al-Fuqarā, Aḥmad ibn Maḥmūd. (1991). *History of Mollāzādeh on the shrines of Bukhara* (Aḥmad Golchīn Maā'nī, Ed.). Iranian Studies Center. [In Persian]
- Najā, Mohammad-Reza. (2007). *Islamic culture and civilization in the Samanid realm*. Amirkabir. [In Persian]
- Narshakhī, Muḥammad ibn Ja'far. (1984). *Tārīkh-e Bukhārā (History of Bukhara)* (Moḥammad-Taqī Modarres Rażavī, Ed.). Toos. [In Persian]
- Peck, Elsie H. (2004). Costume in Iran from the Arab conquest to the Mongol invasion. In Ehsan Yarshater (Ed.), *Clothing in the land of Iran* (Encyclopaedia Iranica Series; P. Matin, Trans.). Amirkabir. [In Persian]
- Sanī'ā, Ḥamīd-Rezā, & Qanavāt, 'Abd al-Raḥīm. (2017). Major industries of Neyshabur in the 3rd–6th centuries AH (9th–12th CE) based on archaeological and written sources. *Pajūheshhā-ye Tārīkhī (Historical Studies)*, 9(36). [In Persian]
- Scherato, Umberto. (2013). Samanid art. In *Samanid and Ghaznavid art* (Ya'qūb Āzhānd, Trans.). Mowlā. [In Persian]
- Shartuti, Sa'īd. (1995). *Aqrab al-mawarid fī fusha al-ʿarabiyyah wa al-shawarid*. Organization of Endowments and Charitable Affairs.
- Soucek, Svat. (2023). *A history of Central Asia (From Mongolia to Khwarazm)* (Fahimeh Ebrahimi, Trans.). SAMT. [In Persian]

293 Abstract

- Ṭūsī, Ḥossein ibn ‘Alī (Nizām al-Mulk). (1969). *Siyāsatnāmeḥ (The book of government)* (Ja‘far Sha‘ar, Ed.). Ketābhā-ye Jībī. [In Persian]
- Tārīkh-e Sīstān (History of Sistan). (1987). *Tārīkh-e Sīstān (History of Sistan)* (Mohammad-Taqi Bahār, Ed.). Kalāleh Khāvar. [In Persian]
- Thaā‘libī, ‘Abd al-Malik ibn Muḥammad. (1970). *La ‘āṭif al-Ma‘ārif* (Ibrāhīm al-Abiārī & Ḥasan Kāmel Ṣayrafī, Eds.). Dār Iḥy ‘āal-Kutub al-‘Arabiyyah.
- Thaā‘libī, ‘Abd al-Malik ibn Muḥammad. (1997). *Thimār al-Maqlūb fī al-Muḍāf wa al-Mansūb* (Rezā Anzābī-Nezhād, Trans.). Ferdowsi University. [In Persian]
- Thavāqeb, Jahanbakhsh, & Roshani, Mitra. (2016). Study of textile industry in Iran during the 4th and 5th centuries AH. *Pajūheshnāmeḥ-ye Tārīkh-e Ejtem ī‘āva Eqtesādī (Social and Economic History Journal)*, 5(2). [In Persian]
- Wolf, Hans E. (1993). *Ancient crafts of Iran* (Sirus Ebrāhīmzād, Trans.). Elmi va Farhangī. [In Persian]
- Ya‘qūbī, Aḥmad ibn Eshāq. (1977). *Al-Buldān* (Moḥammad Ebrāhīm Āyatī, Trans.). Bongāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb. [In Persian]
- Yang, W., & Han, Z. (2025). Paikand and Bokara as symbols of “copper city.” *A Historical Examination of Human Social Science*, 8(1).
- Yāqūt al-Ḥamawī. (2001). *Muḥjam al-Buldān (Dictionary of countries)* (‘Alī-Naqī Monzavī, Trans.; Vols. 1–2). Cultural Heritage Organization (Research Institute). [In Persian]
- Yousef Ḥasan, Aḥmad, & Hill, Donald R. (1996). *Pictorial history of technology* (Nāṣer Movaqqe‘iyyān, Trans.). Elmi va Farhangī. [In Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

صنعت بافندگی و تجارت پارچه در قلمرو سامانیان بر اساس منابع مکتوب تاریخی و جغرافیایی

فاطمه اروجی*

حشمت الله سلیمی**

چکیده

پارچه‌بافی در قلمرو سامانیان، پیوند تنگاتنگی با دامداری، کشاورزی و باغداری داشت و متأثر از بسترهای طبیعی خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم بود. تولید پشم، پنبه، کتان و ابریشم، صنعت پارچه‌بافی را تغذیه می‌کرد. ساختار شغلی این صنعت، نخ‌ریسی، بافندگی، بزازی و رنگرزی را در بر می‌گرفت. نیشابور، مرو، بخارا، سمرقند و کاث مراکز تولید بودند. تنوع تولیدات شامل بافته‌های ابریشمی، پنبه‌ای و پشمی مانند پلاس و نم‌د بود. پارچه‌بافی از موقعیت تجاری نیشابور، مرو، بخارا و کاث بهره می‌برد. منسوجات از طریق شاهراه خراسان و جاده ابریشم، به سرزمین‌های دیگر صادر می‌شد.

مسئله این پژوهش، ارتباط نساجی با ساختار اقتصادی، اجتماعی و جغرافیایی قلمرو سامانیان است. هدف پژوهش، بررسی نقش عوامل طبیعی، شبکه مشاغل، مراکز تولید و مسیرهای تجاری در بافندگی است. روش پژوهش کتابخانه‌ای متکی بر منابع تاریخی و جغرافیایی با رویکرد توصیفی-تحلیلی است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که وفور منابع آب، رونق کشاورزی و دامداری و موقعیت جغرافیایی، بستر مناسبی برای تولید مواد اولیه فراهم آورده بود. نیشابور، مرو، بخارا، سمرقند و کاث مراکز تولید پارچه بودند و منسوجات از طریق راه‌های بازرگانی به سرزمین‌های دیگر صادر می‌شد.

* دانشیار، گروه تاریخ، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)، forouji@tabrizu.ac.ir

** دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران، heshmatsalimi@ymail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۲

کلیدواژه‌ها: خراسان، ماوراءالنهر، خوارزم، مواد اولیه، پارچه، تولید، تجارت.

۱. مقدمه

قلمرو حکومت سامانیان از نظر سیاسی و حاکمیتی همگون و ثابت نبود. سامانیان از سال ۲۶۱ ق بر ماوراءالنهر و از ۲۷۹ تا ۳۸۹ به طور مستمر بر خراسان و ماوراءالنهر حکومت می‌کردند. حاکمان خوارزم به صورت مداوم و حاکمان سیستان به طور متناوب در اطاعت سامانیان بودند. از زمان امارت احمد بن اسماعیل (۲۹۵-۳۰۱ ق) که خلیفه مقتدر منشور امارت خراسان، ماوراءالنهر و سیستان را برای او فرستاد، سیستان بارها از اطاعت سامانیان خارج شد و به دست بازماندگان خاندان صفاری، خوارج و فرستادگان خلافت عباسی افتاد. اوضاع سیستان، حاکمیت بُست و غزنه را هم تحت تأثیر قرار می‌داد. حکومت سامانیان از زمان امارت اسماعیل بن احمد (۲۷۹-۲۹۵ ق) با گرگان، طبرستان، قومس، ری و جبال مرتبط شد و بخش‌هایی از این مناطق به تصرف حکومت سامانیان و تحت اداره آن حکومت در آمد. اما این مناطق به طور ثابت و مداوم در حاکمیت سامانیان باقی نماند و بارها میان سامانیان و حکومت‌های علویان طبرستان، آل زیار و آل بویه دست به دست شد و سرانجام نواحی جنوبی دریای خزر به دست آل زیار و قومس، ری و جبال به دست آل بویه افتاد. با توجه به اینکه تفکیک صنعت نساجی نواحی یاد شده بر پایه دوره زمانی حاکمیت سامانیان و دیگر حکومت‌ها، نه غیرممکن، اما دشوار است و موجب تفصیل پژوهش نیز می‌شود، این پژوهش بر بخش ثابت قلمرو سامانیان یعنی خراسان و ماوراءالنهر و نیز سرزمین خوارزم که حاکمانش همواره در اطاعت سامانیان بودند، متمرکز است.

بافندگی یکی از ارکان فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی قلمرو اصلی سامانیان به شمار می‌آید. پارچه‌بافی در قلمرو سامانیان از رونق چشمگیری برخوردار بود. صنعت پارچه‌بافی با تکیه بر مواد اولیه حاصل از کشاورزی، باغداری و دامداری، شبکه‌ای از فعالیت‌های گوناگون تولیدی، خدماتی و تجاری را به هم پیوند می‌داد. ساختارهای ریشه‌دار تولیدی، تجاری، اجتماعی و حتی سیاسی در امر پارچه‌بافی دخیل بود. شهرهای بزرگ که پیشینه مرکزی سیاسی داشتند، مراکز بافندگی بودند. بافت پارچه‌های گوناگون ابریشمی، پنبه‌ای، پشمی و کتان و دیگر بافتنی‌ها، نیاز اقشار مختلف به لباس، وسایل منزل و وسایل سفر را تأمین می‌کرد. میان صنعت بافندگی با بازار و تجارت، رابطه‌ای دوسویه برقرار بود. از یک سو بافندگی از طریق عرضه انواع تولیدات در رونق بازار و تجارت اثرگذار بود. مراکز

بافندگی انواع منسوجات را روانه بازارها می‌کردند. در بازارها و کاروانسراها، راسته‌های مخصوص منسوجات دایر بود. از دیگر سو، وجود بازارهای دوره‌ای و دائمی با پیشینه تاریخی، پایداری تولید و تجارت منسوجات را تضمین کرده بود. نیاز سرزمین‌های مجاور و حتی سرزمین‌های دوردست، بازار مصرف پایدار برای منسوجات فراهم آورده بود. پارچه‌های نفیس خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم به سرزمین‌های خارج از قلمرو سامانیان صادر می‌شد و مورد پسند فرمانروایان بود.

هدف این پژوهش بررسی بسترها و عوامل مؤثر در رونق بافندگی و تجارت منسوجات در قلمرو سامانیان است.

سؤال اصلی پژوهش این است که:

عوامل اساسی مؤثر در صنعت نساجی خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم کدامند؟

پرسش‌های فرعی پژوهش عبارتند از:

چه حرفه‌هایی در عرصه بافندگی وجود داشته است؟

مراکز پارچه‌بافی کدامند و منسوجات آن‌ها از چه ویژگی‌هایی برخوردار است؟

چه شرایط و عواملی به رونق و تقویت صنعت نساجی کمک کرده است؟

فرضیه پژوهش این است که اقلیم متنوع خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم و برخورداری این سرزمین‌ها از بسترهای طبیعی مساعد برای فعالیت‌های کشاورزی، باغداری و دامداری، وجود صاحبان حرف و مشاغل تخصصی و نیز قرار گرفتن در مسیرهای تجاری، شرایط لازم را برای تولید مواد اولیه، تولید منسوجات و عرضه آن به بازارهای داخلی و بازار سرزمین‌های دیگر، فراهم آورده بود.

این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی - تحلیلی تدوین شده است. پژوهش بر داده‌های منابع تاریخ محلی، تاریخ سلسله‌ای، آثار جغرافیایی و سفرنامه‌های قرن سوم و چهارم که اطلاعات ارزنده‌ای در باره اوضاع اجتماعی، اقتصادی و اقلیمی خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم ارائه می‌دهند، متکی است. از داده‌های تاریخ‌های محلی، سلسله‌ای، عمومی و منابع جغرافیایی و نسب‌نامه‌ای و فرهنگ‌نامه‌های قرون بعد نیز بهره گرفته شده است.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش جامعی در باره پارچه‌بافی دوره سامانیان انجام نشده است. نویسندگان ایرانی و غیرایرانی در کتاب‌ها و مقالات خود، در مواردی به پارچه‌بافی و پوشاک دوره سامانیان اشارات کوتاه دارند و در مواردی جنبه‌هایی از آن را به اجمال بررسی کرده‌اند. ناجی (۱۳۸۶: ۴۱۷-۴۲۲) مراکز پارچه‌بافی خراسان و ماوراءالنهر را معرفی کرده و به بافت انواع پارچه در این دو سرزمین اشاراتی دارد. فروزانی (۱۴۰۱: ۱۹۱، ۱۹۲) به تشریح گزارش تاریخ بخارا در باره گارگاه‌های پارچه‌بافی بخارا پرداخته و به پارچه‌های دوره سامانیان اشاره کرده است. طالب پور (۱۳۹۳: ۶۴، ۷۴-۷۶، ۸۲-۸۴) بدون توجه به سامانیان، به صنعت پارچه‌بافی در شهرهای خراسان و ماوراءالنهر در قرن سوم و چهارم اشاره کرده است. شراتو (۱۳۹۲: ۶۹، ۷۰) در مقاله‌ای به نمونه پارچه باقیمانده از دوره سامانیان اشاره دارد و از جنبه هنری به تزیینات و نقوش آن، پرداخته است. در مقاله «بررسی صنعت نساجی ایران در سده‌های چهارم و پنجم هجری»، ضمن بررسی صنعت نساجی ایران در دوره تاریخی مذکور، به گوشه‌هایی از نساجی خراسان و ماوراءالنهر نیز پرداخته شده است (ثواقب و روشنی، ۱۳۹۵: ۶۰-۶۴). در مقاله بررسی نقوش پارچه‌های سامانی، ضمن بررسی موضوع تلفیق دو فرهنگ ایرانی و اسلامی در نقوش پارچه‌های دوره سامانیان، به کشت پنبه و کتان، پرورش کرم ابریشم و تولید نخ‌های پشمی و فعالیت کارگاه‌های بافندگی اشاراتی شده است (حکم آبادی و دیگران، ۱۳۹۴: ۳۶-۳۸). حاتمی (۱۳۹۶: ۱۴-۲۷) در بخشی از مقاله خود در باره نامگذاری جاده ابریشم، به جغرافیای اقتصادی راه خراسان از جمله تجارت پارچه و انواع پارچه‌های تولیدی در شهرهای مسیر راه مذکور پرداخته است. در مقاله "نقش راهبردی جاده ابریشم در توسعه شهرهای پیرامونی"، به شکل‌گیری بازارهای بزرگ در نیشابور و فعالیت‌های مربوط به نساجی و بافندگی و صادرات پارچه در نیشابور در اوایل دوران اسلامی، اشارات کوتاه شده است (دهقان نژاد، ۱۳۸۵: ۱۴۲، ۱۴۳). در مقاله صنایع عمده نیشابور در سده‌های ۳ تا ۶ قمری، به صنعت پارچه‌بافی و تجارت پارچه در نیشابور و تعدادی از دیگر شهرهای خراسان پرداخته شده است (ثنائی و قنوت، ۱۳۹۶: ۱۹۷-۲۰۱).

پژوهش حاضر با تمرکز بر عوامل دخیل در تولید مواد اولیه منسوجات، ساختار شغلی صنعت بافندگی و مهارت‌های مؤثر در آن، نظام بازار و تجارت منسوجات، مجموعه عوامل

مؤثر در تولید و تجارت منسوجات خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم دوره سامانیان را بررسی می‌کند.

۳. بسترهای طبیعی و تولید مواد خام

صنعت پارچه‌بافی پیوند تنگاتنگی با کشاورزی، باغداری و دامداری داشته است. پشم، مو، پنبه، کتان و ابریشم به عنوان مواد اولیه پارچه‌بافی از تولیدات دامی، کشاورزی و باغداری به دست می‌آمد. کشاورزی، باغداری و دامداری خود متأثر از عوامل جغرافیایی و طبیعی بود. منابع آب، خاک حاصلخیز، آب و هوای متنوع، دشت‌ها و چراگاه‌های پهناور سبب رونق کشاورزی، باغداری و دامداری شده بود.

در سرزمین‌های خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم، به دلیل وجود منابع طبیعی متنوع و شرایط آب و هوایی مساعد، بسترهای مناسب برای شکل‌گیری صنایع بافندگی و تولید پارچه فراهم آمده بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۲، ۴۷۳؛ حموی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۳۲۰).

۱.۳ پنبه، ابریشم، کتان و کنف

کشاورزی و باغداری از پایه‌های اساسی تولید مواد اولیه پارچه‌بافی بود. وفور آب و تنوع منابع آب و برخورداری از خاک حاصلخیز در خراسان سبب رونق کشاورزی و باغداری و تولید پنبه، کتان و ابریشم شده بود (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۱۳، ۲۱۴؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸).

منابع آب در تولید مواد اولیه پارچه‌بافی نقشی کلیدی داشت. در خراسان رودها و چشمه‌های آب جاری بود و در نواحی خشک و نیمه خشک، آب با حفر چاه و قنات تأمین می‌شد. ولایت پهناور نیشابور از منابع آب فراوان برخوردار بود (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۱۳، ۲۱۴؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۰، ۱۸۶؛ بیهقی، ۱۳۶۱: ۳۵، ۲۷۷). کشاورزی و باغداری از نظر تأمین آب تحت حمایت ساختار مدنی قرار داشت. در ولایت نیشابور با وجود جریان داشتن رودهایی مانند سغارود (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۵)، مهم‌ترین منبع تأمین آب کشاورزی، قنات بود. این نظام تأمین آب و شبکه‌های آبیاری مرتبط با آن که توسط ساختارهای مدنی احداث و نگهداری می‌شد، امکان کشاورزی در مناطق خشک و نیمه‌خشک را فراهم می‌کرد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸، ۱۷۰؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۴). خراسان از مراکز مهم تولید پنبه بود و در میان سرزمین‌های اسلامی جایگاه ممتازی داشت

(ثعالبی، ۱۳۷۶: ۴۴۱). مرغوب‌ترین زمین‌های آبی خراسان در نیشابور بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸، ۱۷۰؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۸۶). زمیج که در زبان فارسی به معنی زمین برده‌نده است، از کانون‌های باسابقه کشت پنبه در خراسان به شمار می‌رفت (بیهقی، ۱۳۶۱: ۳۶، ۳۹). در ایبورد و نسا ابریشم و پنبه تولید می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۵).

در مرو برای استفاده بهینه از آب رودها، آب‌بندها و آبراه‌ها ساخته شده بود و تأسیسات آبیاری به رونق کشاورزی و باغداری کمک می‌کرد. بر روی رود مرغاب شبکه‌ای احداث شده بود که متخصصان تقسیم آب به ریاست صاحب‌منصبی عالی‌رتبه، با استفاده از آن، سهمیه آب کشتزارها و باغ‌ها را تنظیم می‌کردند. در مرو از آب حاصل از کاریز هم برای آبیاری استفاده می‌شد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۶، ۲۰۷؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۰، ۱۷۱). مرو از مراکز کشت پنبه بود. کشت پنبه در مرو عمومیت داشته و اقشار مختلف مردم از این کالا برخوردار بودند (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۱۶۹). در مرو نوعی خاصی از پنبه مرغوب به عمل می‌آمد که به نام پنبه مروی شناخته می‌شد (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۴؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۱؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۸). تولید پنبه در کشتزارهای مرو، تحت تأثیر دو عامل حاصلخیزی خاک و نظام آبیاری منظمی بود که آب جاری در نه‌های آن از سدی که بر روی رود مرغاب بسته شده بود، تأمین می‌شد (سوچک، ۱۴۰۲: ۳۱).

در مرو و نواحی آن پرورش کرم ابریشم به صورت حرفه‌ای تخصصی رواج داشت. در آنجا «کرمستان‌هایی» برای پرورش کرم ابریشم ایجاد شده بود که به رونق تولید ابریشم خام کمک می‌کرد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۵۵). از این کرمستان‌ها، ابریشم خام به دست می‌آمد که به آن قَزْ گفته می‌شد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۱؛ شرتوتی، ۱۳۷۴ ش / ۱۴۱۶ق: ذیل مدخل "القَز"). کیفیت ابریشم مرو شهرت داشت و این محصول باکیفیت در آنجا به وفور تولید می‌شد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۸). رونق پرورش کرم ابریشم و تخصصی شدن این حرفه در مرو سبب شد که شاغلان این بخش، روش پرورش کرم ابریشم را در قرن چهارم از مرو به گرگان و طبرستان که از مواد مغذی برای پرورش کرم ابریشم برخوردار بود، انتقال دهند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۱؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۸).

ولایت هرات از منابع آب فراوان که در رودها و چشمه‌ها جریان داشت، برخوردار بود. شاخه‌هایی از رودی که از غور سرچشمه می‌گرفت و نیز رود هرات کشتزارها و باغ‌های هرات را آبیاری می‌کرد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۱۰، ۲۱۳؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۳، ۱۷۴).

صنعت بافندگی و تجارت پارچه در ... (فاطمه اروجی و حشمت الله سلیمی) ۳۰۱

در سرزمین بلخ آب فراوان بود و برای دسترسی به آن نیاز به حفر کاریز نبود. آب از چشمه‌ها و دل صخره‌ها می‌جوشید (حسینی بلخی، ۱۳۵۰: ۴۸، ۴۹). رودهای پرآب نیز در ولایت بلخ جاری بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۱، ۱۸۲؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۱۸). سرزمین بلخ خاک حاصلخیز داشت و نهال‌ها و گیاهان در آن به آسانی رشد می‌کرد و زود به ثمر می‌رسید (حسینی بلخی، ۱۳۵۰: ۴۹). از کشتزارهای بلخ کتان به دست می‌آمد که یکی از مواد اولیه پارچه‌بافی به شمار می‌آید (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۵).

ماوراءالنهر به دلیل جریان داشتن رودهای متعدد در آن، سرزمین پرآبی بود. رود سغد که امروزه به رود زرافشان معروف است (سوچک، ۱۴۰۲: ۲۳) و در منابع قرن سوم و چهارم به آن رود بخارا و رود باسف هم گفته می‌شد، در اسروشنه و سغد جریان داشت (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۴۳؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۳۲، ۱۳۴؛ یعقوبی، ۱۳۵۶: ۷۰). نظام مدنی امکان بهره‌برداری بهینه از آب این رود در کشاورزی و باغداری را فراهم کرده بود. بر رود سغد سدی بسته شده بود و صاحب‌منصبی حکومتی با کمک مأموران تحت امر خود، نگهداری سد، نهرها و تقسیم آب آن را مدیریت می‌کرد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۲۴). آب این رود در رونق کشاورزی سمرقند و واحه بخارا نقش اساسی ایفا می‌کرد (سوچک، ۱۴۰۲: ۲۳). بارتولد (۱۳۵۲: ج ۱، ۵۰۷) از حوزه حاصلخیزی که این رود ایجاد کرده بود، با نام دره زرافشان یاد کرده و تولید ابریشم و پنبه در ماوراءالنهر را از ثمرات آن می‌داند. رود سیحون و رودهای دیگری که به آن می‌پیوستند، در سرزمین‌های شمالی ماوراءالنهر جاری بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۳۴، ۲۳۷؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۹۳؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۶۲). در ناحیه جنوبی ماوراءالنهر، در اطراف کش و روستاهای آن چند رود جریان داشت (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۸۹؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۲۸). در برخی نواحی، چاه حفر شده بود و با استفاده از چرخ چاه و دولاب، آب را به سطح زمین انتقال می‌دادند (حدود العالم؛ ۱۳۶۲: ۱۰۸، ۱۰۹؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۶۶).

ماوراءالنهر کشتزارهای پهناور و باغ‌های فراوان داشت (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۱۱-۱۱۴؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۶۶). بخارا، شهرهای ناحیه سغد از جمله سمرقند، نواحی فرغانه، چاچ و اسروشنه و سایر نواحی ماوراءالنهر، قطب کشاورزی و باغداری بودند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۱۲-۲۱۶، ۲۱۹، ۲۳۵؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۰۳، ۴۰۴). در روستاهای پهناور ناحیه فرغانه جمعیت زیادی به کشاورزی مشغول بودند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۶۶).

وفور آب و استفاده بهینه از آن، رونق کشاورزی و باغداری و تولید مواد خام پارچه‌بافی را رقم زده بود. در کشتزارهای ماوراءالنهر پنبه و کتان (بَر) بسیار تولید می‌شد و باغداری به رونق پرورش کرم ابریشم کمک کرده بود. بخارا، سمرقند و چاچ از مراکز کشت پنبه بودند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۱۷؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶، ۴۷۷). ابریشم به وفور و بیش از حد نیاز مصرف، در ماوراءالنهر تولید می‌شد (ابن حوقل ۱۳۶۶: ۱۹۴). در سمرقند ابریشم خام فراوان (اصطخری ۱۳۴۰: ۲۲۷؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶، ۴۷۷) و رشته قنب (کنف) تولید می‌شد (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۰۸).

سرزمین‌های وخش، خُتَل، چغانیان، قبادیان و تَرمد که شاخه‌های اولیه رود جیحون و رودهای متصل به آن در آن‌ها جریان داشت، حاصلخیز بودند و باغ و کشتزار داشتند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۴، ۲۰۵؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۳۲ – ۲۳۴؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۲۰). از ناحیه قبادیان روناس که در رنگرزی پشم و پارچه استفاده می‌شد، به دست می‌آمد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۵).

جیحون پس از گذشتن از بخش‌هایی از شمال خراسان و نواحی جنوبی بخارا، به سرزمین خوارزم وارد می‌شد و در مسیر خود بخش‌های زیادی از این سرزمین را آباد می‌کرد (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۸؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۳۳، ۲۳۶). خوارزم حاصلخیز بود و باغ‌ها و کشتزارهای سودمند داشت (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۹). در خوارزم باغ‌های درخت توت که برگ آن منبع تغذیه در پرورش کرم ابریشم است، فراوان بود (حموی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۳۲۰). در کرانه رود جیحون مزارع پهناور پرورش کرم ابریشم دایر شده بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۱۹).

۲.۳ پشم، مو، گرگ و خز

پرورش دام و تولید پشم سهم اساسی در تأمین بخشی از مواد اولیه پارچه‌بافی داشت. دامداری بیشتر در صحرای نیمه‌خشک که قابلیت کشاورزی نداشتند و در مناطق کوهستانی رایج بود. وجود مراتع غنی و چراگاه‌های پهناور شرایط لازم را برای پرورش گله‌های گوسفند و شتر و تولید پشم فراهم کرده بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۴، ۱۸۵، ۲۱۹؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۲۱). در بیابان پهناور میان خوارزم، بلخ، مرو و سرخس، شتر پرورش داده می‌شد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۱). سرخس و بلخ از نظر داشتن بیشترین تعداد شتر در بین شهرهای خراسان، برتر بودند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۴، ۱۸۵) حفر

صنعت بافندگی و تجارت پارچه در ... (فاطمه اروجی و حشمت الله سلیمی) ۳۰۳

چاه‌های آب در نواحی خشک و کم‌آب، به تسهیل پرورش دام در نواحی غیرمسکون کمک می‌کرد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۲، ۲۳۵، ۲۳۸).

در برخی نواحی خراسان، دامداری پیشه اصلی مردم بود (حدود العالم ۱۳۶۲: ۹۳؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۱۶). سرخس از مراکز پرورش گوسفند بود و دامداران آنجا گله‌های چند هزار رأسی گوسفند داشتند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۹؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۶۵).

قُهستان به دلیل برخورداری از دشت‌های پهناور، محیط مناسبی برای پرورش دام بود. دامداران کوچرو در قُهستان به پرورش گوسفند مشغول بودند و پشم به وفور در آنجا تولید می‌شد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۰، ۱۸۱؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۱۶). در ناحیه کوهستانی غرجستان مردمان دامدار زندگی می‌کردند (حدود العالم ۱۳۶۲: ۹۳). مردم فرگرد در ناحیه هرات گله‌بان بودند (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۴۸). در ناحیه بادغیس مردم کالون و کابرون به گوسفندداری مشغول بودند و در ناحیه گوزگان (جوزجان)، اکراد گوسفند و شتر پرورش می‌دادند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۷).

در ماوراءالنهر چراگاه برای ستوران فراوان بود. در سرزمین سغد و در فاصله میان بخارا و وادی سغد، چراگاه‌ها و سبزه‌زارها واقع بود. نواحی فرغانه، چاچ، ایلاق و اطراف رود چاچ، چاه‌های آب، سبزه‌زار و چراگاه داشت (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۹۴، ۲۰۲، ۲۰۶، ۲۳۵، ۲۳۸). دامداری از پیشه‌های رایج در روستاهای سمرقند به شمار می‌رفت (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۰۳؛ اصطخری ۱۳۴۰: ۲۳۱). ناحیه سردسیر اسروشنه و ناحیه مرطوب فاراب که در عرض وادی بود که از رود چاچ سیراب می‌شد، مرغزارهای فراوان داشتند (همان ۲۵۸، ۲۶۳). در اطراف اخسیکت و سمرقند گوسفند و شتر پرورش داده می‌شد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۶، ۲۱۹). شرایط آب و هوایی مساعد و وفور چراگاه، سبب افزایش زاد و ولد دام‌ها در ماوراءالنهر شده بود. در نتیجه در آنجا پشم بیش از حد نیاز تولید می‌شد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۹۴). سمرقند از مراکز تولید صوف (پشم) و مو بود (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۷).

ناحیه چغانیان سرزمین پربارشی بود و علفزارهای پهناور داشت و شرایط مناسبی در آن برای پرورش دام فراهم بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۱۱). هاشمگرد واقع در ناحیه ترمذ، مرکز پرورش گوسفند بود (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۰۹). در بخش علیای جیحون، ناحیه خُتَل به فراوانی اغنام و احشام مشهور بود و از آنجا رمه گوسفند برمی‌خاست (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۳).

خَز از جمله مواد اولیه پارچه بافی بود (شترتوتی، ۱۳۷۴ ش/ ۱۴۱۶ق: ذیل مدخل "الثوب"). خوارزم مرکز تولید خَز به شمار می‌رفت. خَز و کُرک از جانوران وحشی کوچک به دست می‌آمد. از خوارزم فنک (نوعی روباه خالدار)، سمور، روباه دله (گربه صحرایی)، سنجاب، قاقون (قاقم) و خرگوش رنگین برمی‌خاست و از آنها کُرک و خَز به دست می‌آمد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۹؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶).

۴. مشاغل مربوط به بافندگی

۱.۴ تولید و فراوری

مواد خام پارچه بافی، به دست گروه‌هایی از صاحبان حِرَف خُرد به فراورده‌های قابل استفاده در بافندگی تبدیل می‌شد. صنعت پارچه بافی عرصه گسترده‌ای برای مشارکت اقشار مختلف در حرفه‌های گوناگون فراهم آورده بود. زنجیره‌ای از فعالیت‌ها در پارچه بافی دخیل بود. این فعالیت‌ها از تبدیل الیاف گیاهی و دامی به رشته‌های نخ آغاز می‌شد و طی فرایند شبکه‌ای در کارگاه‌های بافندگی که به تولید پارچه منجر می‌شد، ادامه می‌یافت. صنعت نساجی از نظر کمیت تولید و تعداد شاغلان، گسترش چشمگیری یافته بود (یوسف حسن و هیل، ۱۳۷۵: ۲۳۹). در صنعت بافندگی تقسیم کاری حاکم بوده که نظیر آن در سایر صنایع دستی ایران دیده نمی‌شد. حلاج، بافنده، ابریشم‌پیچ و ریسنده از پیشه‌وران شاغل در بخش تولید صنعت پارچه بافی بودند (وولف، ۱۳۷۲: ۱۷۵). بخشی از این فعالیت‌ها در واحدهای خانگی انجام می‌گرفت و میان اقتصاد روستا و شهر و لایه‌های مختلف اجتماع پیوستگی ایجاد می‌کرد.

نخ‌ریسی از جمله مشاغل مرتبط با صنعت پارچه بافی به شمار می‌رفت و به نظر می‌رسد که شغل نسبتاً پردرآمدی بوده است. شواهدی از فعالیت زنان سمرقند و سبزوار در کار نخ‌ریسی که منابع به آنها اشاره کرده‌اند، (سمعانی، ۱۳۸۲ق/ ۱۹۶۲م: ج ۵، ۹۲؛ بیهقی، ۱۳۶۱: ۴۹) نشان‌دهنده مشارکت زنان در تولیدات دستی و تأمین معیشت است. مشارکت زنان نه تنها بُعد اجتماعی تولید را تقویت می‌کرد، بلکه موجب گردش درآمد در خانواده‌ها و لایه‌های پایین جامعه می‌شد. در همسایگی خراسان، در سمنان زنان باظرافت و هنرمندی پارچه‌های چادری ظریف و گران‌بها می‌بافتند (ابودلف، ۱۳۵۴: ۸۱). پشم‌ریسی حرفه غالب در برخی شهرها بود. این حرفه، نخ ریسیده باکیفیت را در دسترس بافندگان قرار می‌داد و به رونق پارچه بافی کمک می‌کرد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۱۱، ۴۷۵). گونی بافی و نمدمالی

صنعت بافندگی و تجارت پارچه در ... (فاطمه اروجی و حشمت الله سلیمی) ۳۰۵

از دیگر مشاغل مرتبط با بافندگی و نساجی بود که در نواحی مانند چغانیان و اسبیجاب رواج داشت (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۱۱؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۱۷).

این شبکه نه تنها ساختاری تولیدی، بلکه نوعی نظام اجتماعی درون ساختاری را نمایندگی می کرد و آن را با دیگر بخش های اجتماع پیوند می داد. جولاهه گان (بافندگان) از جمله اقشار شناخته شده در شهرها بودند (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۰، ۴۷۱) که علاوه بر فعالیت حرفه ای، گاهی در عرصه های دیگر نیز مشارکت داشتند. در سپاهی که اسماعیل سامانی برای نبرد با عمرولیث گرد آورده بود، جولاهه گان حضور داشتند (نرشخی، ۱۳۶۳: ۱۲۲).

بافندگی در دوره سامانیان از سطح حرفه ای معمولی فراتر رفته و به صنعتی شهری و سازمان یافته بدل شده بود. هسته اصلی شبکه بافندگی در شهرها شکل می گرفت؛ جایی که اصناف گوناگون مانند جولاهه گان، کلاه دوزان و ریسمانگران در آن فعالیت داشتند. کارگاه های بافندگی معمولاً در محله های صنفی مانند محله جولاهه گان نیشابور متمرکز بودند (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۰). تمرکز مشاغل در محلات خاص از وجود ساختار صنفی تولید خبر می دهد.

در پایان کار بافندگی، بر روی پارچه کار پرداختکاری انجام می شد که تعدادی از پیشه وران در آن مشارکت داشتند. ابتدا پارچه بادقت و ارسی و مواد اضافی آن زدوده می شد. پارچه های پشمی را تحت فشار قرار می دادند تا بافت آن متراکم شود. پارچه های کتانی را با وسایل چوبی می کوبیدند تا سطح آن یکنواخت شود. کار کوبیدن و تحت فشار قرار دادن پارچه توسط پیشه وری به نام دقاق انجام می شد. سپس، پارچه را می شستند. کار شستن پارچه توسط قصار (شوینده) انجام می گرفت. در آخرین مرحله، پارچه را در هوای آزاد پهن می کردند تا خشک شود. محتسب بر کار شاغلان این حرفه ها نظارت داشت (یوسف حسن و هیل، ۱۳۷۵: ۲۵۲). نام رود گازران (قصارین) که در شهر کش جریان داشت (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۲۸)، برگرفته از شغل گازران بوده که در آن پارچه ها و جامه های تولید شده را می شستند. پارچه را با خاکستر نوعی ماده معدنی که از کوه های ناحیه چاچ به دست می آمد، می شستند (حموی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۲۱۵، ۲۱۶).

کار رنگرزی پارچه و لباس از پیشه های شناخته شده و رایج بوده و به کسانی بود که با رنگ و رنگرزی سر و کار داشتند، نسبت صبغی می دادند (سمعانی، ۱۳۸۲/ق ۱۹۶۲م: ج ۸، ۲۷۶). برای کار رنگرزی پارچه و الیاف آن، کارگاه های مخصوص دایر شده بود (ابن

حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۱). برای رنگرزی پارچه از رنگ‌های طبیعی حیوانی و گیاهی استفاده می‌شد (یوسف حسن و هیل، ۱۳۷۵: ۲۳۳). علاوه بر انواع گل‌ها و روناس که در خراسان و ماوراءالنهر به وفور به دست می‌آمد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۳، ۲۰۵)، از دیگر مواد و روش‌های طبیعی مانند ترکیب کردن بدن خشک شده برخی حشرات با "زاج، قلع یا نمک سدیم"، شیره پوست انار، برگ سماق که در ماوراءالنهر موجود بود، نیز رنگ تهیه می‌شد (وولف، ۱۳۷۲: ۱۷۲).

۲.۴ عرضه

اصناف بازار در پایداری چرخه اقتصادی پارچه نقش اساسی داشتند. حضور فروشندگان و دلالان و وجود بازارهای پارچه‌فروشی نشان‌دهنده رونق اقتصاد شهری و شکل‌گیری بازارهای تخصصی است. بزازی از شغل‌های رایج در شهرها بود. اشتغال برخی علما به پیشه بزازی نشان می‌دهد که وجاهت و جایگاه اجتماعی شغل بزازی فراتر از پیشه‌ای معمولی بوده است (سمعانی، ۱۳۸۲ق/۱۹۶۲م: ج ۲، ۱۹۹؛ معین الفقراء، ۱۳۷۰: ۷۰، ۱۲۳، ۲۱۲). اشتغال به کار پارچه در میان برخی خانواده‌ها موروثی بوده و در نتیجه آن تجارب حرفه‌ای به نسل‌های جدید منتقل می‌شد (بیهقی، ۱۳۶۱: ۱۲۸). بازار منسوجات چنان پروتق بوده که در بازارها عده‌ای به دلالتی پارچه مشغول بودند (حموی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۵۳۹). برخی بازاریان در فروش پارچه‌های خاص و یا نوع خاصی از مواد اولیه پارچه‌بافی تخصص داشتند. مانند پنبه‌فروشان و فروشندگان بافته‌های پنبه‌ای که به قطن مشهور بودند. در نیشابور نام تعدادی از عالمان مشهور، پسوند قطن داشته است (سمعانی، ۱۳۸۲ق/۱۹۶۲م: ج ۱۰، ۴۴۹، ۴۵۱؛ فارسی، ۱۳۶۲ ش/۱۴۰۳ ق: ۲۷۴، ۵۱۰).

۵. مراکز بافندگی

۱.۵ خراسان

صنعت‌گران ایرانی خلاقیت خود را در صنعت پارچه‌بافی نشان داده و به پیشرفت آن کمک کرده‌اند (وولف، ۱۳۷۲: ۵۵). سرزمین‌های اسلامی در سده‌های نخستین دوران اسلامی در صنعت بافندگی شاهد پیشرفت فنی و کیفیت تولید بود. صنعت ابریشم‌بافی که در قرن ششم ق. م از چین به ایران منتقل شده بود، در در دوران اسلامی رونق و گسترش یافت

صنعت بافندگی و تجارت پارچه در ... (فاطمه اروجی و حشمت الله سلیمی) ۳۰۷

(یوسف حسن و هیل، ۱۳۷۵: ۲۳۹، ۲۴۲). در خراسان هنر و صنعت به هم پیوند خورده بود و این سرزمین به دلیل وجود هنرمندان ماهر، به چین تشبیه می‌شد (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۱۶۳). تأثیرگذاری جنبه‌های مختلف صنعت بافندگی زمان ساسانیان که به دوران اسلامی انتقال یافته بود، در خراسان به چشم می‌خورد (وولف، ۱۳۷۲: ۱۵۷).

نیشابور سهم اساسی در صنعت بافندگی داشت. مرکزیت نیشابور در میان شهرهای خراسان و آبادانی روستاها و بخش‌های تابع آن، آنجا را به یکی از بزرگترین مراکز اصلی بافندگی تبدیل کرده بود (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۰؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۵). در آنجا صنعتگران، هنرمندان و بافندگان ماهر با ترکیب هنر و خلاقیت، پارچه‌های متنوع و نفیس تولید می‌کردند (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۱، ۴۷). خلاقیت و تشخیص بافندگان نیشابور در استفاده مناسب از انواع الیاف دامی و گیاهی سبب تنوع پارچه شده بود. در میان شهرهای خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم بیشترین تنوع پارچه از نظر جنس الیاف و گستردگی کاربرد، مربوط به نیشابور بود. در نیشابور جامه‌های گوناگون از جنس پشم، پنبه و ابریشم تولید می‌شد (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۸۹؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۵، ۲۲۱؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸). پارچه‌های سفید خفیه، مُصمّت، بی‌باف، عمامه‌های شهبجانی، راختج، مقنعه، زیرپیراهنی، مُلحَم ابریشمی، عتابی، سعیدی، ظرائفی، مشطی، زینت، پارچه‌های موئین و ابره، از بافته‌های نیشابور بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۷). بافندگان نیشابور در بافت پارچه‌های ابریشمی خالص و ترکیبی مهارت داشتند. پارچه ظریف مُصمّت از ابریشم خالص و بدون آمیختن پنبه و دیگر الیاف (ثعالبی، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م: ۱۹۴) و پارچه مُلحَم با استفاده از ابریشم در پود و الیاف دیگر در تار آن، تولید می‌شد (شرتوتی، ۱۳۷۴ ش / ۱۴۱۶ ق: ذیل مدخل "المُلحَم"). پارچه‌های نیشابور با بافته‌های بغداد و اصفهان رقابت می‌کرد. اعراب پارچه‌های نیشابور را می‌پسندیدند و به هر نوع پارچه نازک و لطیف بافت نیشابور، سابری می‌گفتند (ثعالبی، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م: ۱۹۵).

برخی پارچه‌ها با استفاده از ابزارهای خاص و روش‌های ویژه بافته می‌شد و بافت آن تنها در نواحی خاص صورت می‌گرفت (همان، ۱۹۴؛ حموی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۲۰۱). پارچه‌هایی مانند طاهری، تاخته و راخته تنها در نیشابور بافته می‌شد (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۸۷؛ ثعالبی، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م: ۱۹۴). در نواحی دیگری از خراسان کارگاه بافندگی پارچه‌های ابریشمی، زربافت و حریر دایر بود (مقدسی ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۶۶، ۴۷۵، ۴۷۷؛ بیهقی ۱۳۶۱:

(۲۸۰). حریر را با استفاده از ابریشم پخته (فرآوری شده) می‌بافتند (شرتوتی ۱۳۷۴ ش / ۱۴۱۶ق: ذیل مدخل "الحریر").

در هرات پارچه مبرم که بافت آن از نخ دو رشته‌ای بود و پارچه نفیس و تمام ابریشم دیبا تولید می‌شد (ثعالبی ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م: ۱۹۰، ۲۰۰؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۲؛ شرتوتی، ۱۳۷۴ ش / ۱۴۱۶ق: ذیل مدخل "الدیباچ"). در مرو انواع جامه‌های نیکو از جمله کرباس باکیفیت تولید می‌شد (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۵؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۸). کیفیت بالای کرباس مرو، به دلیل مرغوب بودن پنبه مرو بود که کرباس با آن بافته می‌شد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۱؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۴). روسری ابریشمی و جامه‌های ابریشمی از تولیدات مرو بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۵؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۴). جامه‌های پنبه‌ای و ابریشمی مرو از جمله گران‌بهاترین جامه‌ها به شمار می‌رفت (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۶). در مرو جامه‌های مروزی و ملخ‌های سره که بهترین نوع ملخ بود، بافته می‌شد (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۸۷؛ ثعالبی، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م: ۲۰۱). اعراب به پارچه‌های سفت بافت که از خراسان به دیارشان می‌رسید، مروی و به هر نوع پارچه نازک که از خراسان به دستشان می‌رسید، شهجانی می‌گفتند. پارچه شهجانی منسوب به مرو شاهجان بود و به پارچه‌های نازک و تَنک دیگر شهرها هم شهجانی گفته می‌شد (ثعالبی، ۱۳۷۶: ۱۱۱). در بلخ پارچه کتان و چادر زنان، در غرج شار لباده و در قُهستان جامه‌های نیشابوری سفید بافته می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۵).

پارچه‌های نفیس و باکیفیت را اقشار مرفه استفاده می‌کردند و مازاد مصرف آن به نواحی دیگر صادر می‌شد. استفاده از پارچه‌های ابریشمی و دیگر بافته‌های باکیفیت و نفیس، به دلیل گران‌بها بودن، برای بخش زیادی از مردم امکان‌پذیر نبوده و بیشتر مختص اشراف و صاحب‌منصبان حکومتی بوده است. پوشش اقشار مرفه از نظر طرح و تزیینات نیز با لباس عامه مردم متفاوت بوده است. نقاشی روی کاشی‌های باقی‌مانده از دوره سامانیان در نیشابور، نشان می‌دهد که پوشیدن لباس‌هایی به سبک دوره ساسانیان رایج بوده است. تصاویر روی این سرامیک‌ها همچنین پیراهن‌های پرنقش و نگار و شلوارهای تزیین شده را به نمایش می‌گذارد (پک، ۱۳۸۳: ۱۴۴، ۱۴۶). لباس‌های کمردار با آستین‌های تنگ و تن‌پوش‌های زیرین زنان و مردان نیز که تصویرشان بر روی جامی که از دوره سامانیان بر جای مانده، گوشه‌ای از پوشش اقشار مرفه را نشان می‌دهد (همان، ۱۵۱). نمونه‌های

باقی‌مانده از پارچه خراسان نیز گویای این است که پارچه‌بافی خراسان تا مدت‌ها از الگوهای دوره ساسانیان پیروی می‌کرد (شراتو، ۱۳۹۲: ۷۰).

نیاز مردم فرودست با پارچه‌های پنبه‌ای کرباس و پشمی پلاس که تولید آن‌ها در بیشتر نواحی خراسان رایج بود، تأمین می‌شد. دلیل گستردگی تولید و فراوان بودن این دو نوع پارچه، تناسب بهای آن‌ها مخصوصاً کرباس با توان مالی عامه مردم بود که موجب می‌شد اقشار پایین جامعه به آن دسترسی داشته باشند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۵، ۲۰۸، ۲۱۶؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۰، ۱۸۱؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۲، ۹۵، ۱۰۳). پلاس، جامه پشمی ضخیم و خشن بود که مردمان فقیر بیشتر از آن استفاده می‌کردند. اشاره مقدسی (۱۳۶۱: ۲، ۴۷۱) به بدلباس بودن مردم قاین به دلیل استفاده آن‌ها از پلاس بوده است.

بافندگی علاوه بر تولید پارچه‌های متنوع برای پوشاک، بخشی از دیگر نیازهای مردمان شهرنشین، روستاییان و کوچروان را نیز تأمین می‌کرد. بخشی از بافتنی‌ها مربوط به تولیداتی غیر از پارچه‌های مورد استفاده در لباس بود، که بافت آن در نواحی مختلف خراسان رواج داشت. فراورده‌های این بخش که با زندگی روزمره مردم ارتباط داشت، شامل انواع زیرانداز، لوازم منزل، سجاده و لوازم سفر بود و با استفاده از پشم تهیه می‌شد. در منابع به بافت فرش در غرج شار و قُهستان اشاره شده (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۵)، اما مشخص نیست منظور از آن فرش به معنی اخص آن یعنی قالی است، یا به معنی زیرانداز به طور عام. در ناحیه چغانیان گلیم و بساط بافته می‌شد که نوعی زیرانداز بود، بافته می‌شد (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۰۹؛ شرتوتی، ۱۳۷۴ ش / ۱۴۱۶ ق: ذیل مدخل "البساط"). در ناحیه گوزگان جامه‌دان، خورجین، جوال و زیلو (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۵) و در نواحی قُهستان سجاده‌های زیبا بافته می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۵، ۴۷۶). یکی از فراورده‌های پشمی، نمد بود که به دو شکل فرش (زیرانداز) و لباس تولید می‌شد. در ده خسروجرد از توابع بیهق، با استفاده از پشم، جامه نمدی و فرش نمد می‌بافتند که در خراسان مانند نداشت (بیهقی، ۱۳۶۱: ۲۷۹). ناحیه گوزگان و به ویژه شهر طالقان از مراکز تولید نمد بود (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۵، ۹۷). جامه نمدی با استفاده از پشم زمخت درست می‌شد، در مقابل باران غیرقابل نفوذ بود و گله‌داران و چوپانان از آن استفاده می‌کردند (کمپانی، ۱۳۹۱: ۱۳۱). صوفیان نیز گاهی جامه نمدی می‌پوشیدند (چیت ساز، ۱۳۷۹: ۲۷۰).

۲.۵ ماوراءالنهر

پارچه ارزش اقتصادی خاصی در ماوراءالنهر داشت. پیش از ضرب سکه در بخارا، مردم آنجا با کرباس و گندم داد و ستد می‌کردند (نرشخی، ۱۳۶۳: ۴۹). شواهد تاریخی نشان می‌دهد که بخارا پیش از دوره سامانیان از مراکز پارچه‌بافی بوده و پارچه‌های نفیس زربافت و ابریشمی در آنجا بافته می‌شد (همان، ۵۳، ۵۴، ۵۷؛ بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۹۱).

سبک پارچه‌بافی دوره ساسانیان در ماوراءالنهر تأثیرات خود را حفظ کرده بود و سغدی‌ها پارچه‌های ابریشمی را به سبک کارگاه‌های ساسانیان می‌بافتند (Allgrove McDowell, J, 1989: 154). بخارا و توابع آن از مراکز مهم پارچه‌بافی بودند. جایگاه بخارا در پارچه‌بافی ماوراءالنهر، همچون جایگاه نیشابور در خراسان بود. در بخارا پارچه‌های متنوع و باکیفیت که بیشتر مورد استفاده فرمانروایان و صاحب‌منصبان حکومتی بود و جنبه صادراتی هم داشت، بافته می‌شد. حمایت فرمانروایان از صنعت بافندگی که از نیازهای متنوع آنان به لباس و پارچه با کاربردهای گوناگون نشأت می‌گرفت، یکی از عوامل رونق پارچه‌بافی به شمار می‌رود. در بخارا کارگاه پارچه‌بافی به نام بیت الطراز بود که در آن انواع پارچه مانند بساط، شادروان، یزدی، بالش (مصلی) و بردی‌های فندقی مخصوص فرمانروایان می‌بافتند و از تولیدات آن برای خلفای عباسی هم فرستاده می‌شد. توصیف نرشخی (نرشخی، ۱۳۶۳: ۲۸) از کیفیت پارچه‌های این کارگاه و استادکاران آن نشان می‌دهد که کارگاه و استادکاران آن وابسته به حکومت بوده‌اند. پارچه اهدایی امیران سامانی نیز در این کارگاه تولید می‌شد (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۳۱۶). طراز در لغت به معنی نقش و نشانه روی پارچه است و در صنعت پارچه‌بافی، طراز کارگاهی بود که در آن پارچه‌های نفیس و ویژه برای فرمانروایان بافته می‌شد (شرتوتی، ۱۳۷۴ ش / ۱۴۱۶ ق: ذیل مدخل "الطراز"). فرمانروایان سرزمین‌های دیگر از جمله حاکمان سیستان که خراجگزار سامانیان بودند (ابودلف، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۵ م: ۷۶) و فرمانروایان آل بویه نیز در شهرهای قلمرو خود کارگاه طراز داشتند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۳۴). پارچه در تعیین و تثبیت روابط سیاسی میان فرمانروایان نقش داشت. یکی از نشانه‌های اطاعت حاکمان نواحی تحت حاکمیت امیران سامانی و حسن نیت فرمانروایان نواحی همجوار آن امیران، فرستادن پارچه و جامه منقوش به القاب امیران و صاحب‌منصبان حکومت سامانی، به دربار بخارا بود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۲۰، ۲۷۴؛ جرفادقانی، ۱۳۷۴: ۳۶، ۳۷). ایجاد تزیینات و نوشتن نام و القاب فرمانروایان و نام شهرها بر روی پارچه، حاکی از ترکیب هنر و صنعت در پارچه‌بافی است (یوسف حسن و

هیل، ۱۳۷۵: ۲۴۲). این ابداع سبب معرفی کیفیت و اصالت منسوجات یک سرزمین در دیگر سرزمین‌ها می‌شد. نوشتن حروف بر روی پارچه از جمله تغییراتی بود که بافندگان از قرن چهارم در الگوهای دوره ساسانی ایجاد کردند (طالب پور، ۱۳۹۳: ۶۷، ۷۴).

جامه‌های پنبه‌ای معروف به بُخاری که بافت آن سنگین و محکم بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۱۷) و پارچه‌های نرم از دیگر بافته‌های بخارا بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۵، ۴۷۶). چین و تا حدودی مصر در پیشرفت صنعت نساجی در ماوراءالنهر مؤثر بوده است (بارتولد، ۱۳۵۲: ج ۱، ۵۰۷). نام پارچه اشمونی که در بخارا بافته می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶)، از نام شهر اشمون (اشمونین) در مصر گرفته شده بود (بارتولد، ۱۳۵۲: ج ۱، ۵۰۴؛ حموی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۲۵۰).

در ماوراءالنهر همچون خراسان پارچه کرباس فراوان بافته می‌شد. با این تفاوت که کیفیت کرباس ماوراءالنهر بهتر از کرباس خراسان بود. در زندنه کرباس معروف زندنیجی بافته می‌شد که کیفیت آن شهرت داشت. در دیگر روستاهای بخارا نیز کرباس بافته می‌شد که به آن هم زندنیجی می‌گفتند، چرا که نخستین بار در زندنه بافته شده بود. استادکاران و صنعتگران ابزار و آلات بافت پارچه زندنیجی را در شهرهای خراسان ساختند، اما کیفیت پارچه‌ای که می‌بافتند به پای پارچه‌ای که در کارگاه بخارا بافته می‌شد، نمی‌رسید. کرباس زندنیجی پارچه‌ای فاخر به شمار می‌رفت و اقشار مرفه از آن استفاده می‌کردند. پادشاهان و امیران و صاحب‌منصبان و بزرگان در تهیه لباس خود از پارچه زندنیجی استفاده می‌کردند. زندنیجی در رنگ‌های سرخ، سبز و سفید تولید می‌شد (نرشخی، ۱۳۶۳: ۱۸-۲۲، ۲۸، ۲۹). در حکومت سامانیان در نخستین مرحله از آموزش غلامان، بر آنان قبای زندنیجی می‌پوشاندند (طوسی، ۱۳۴۸: ۱۵۹، ۱۶۰). نوع نامرغوب و کم‌بهای کرباس هم در ماوراءالنهر بافته می‌شد که لباس دیگر اقشار و اسیران از آن تهیه می‌شد (نرشخی، ۱۳۶۳: ۱۱۲، ۲۷۷، ۲۷۸؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۸۱).

در ویدار از توابع بخارا، پارچه نخ‌ی معروف به ویداری بافته می‌شد که در نرمی مانند خَز بود. جامه ویداری جزء لباس‌های فاخر به شمار می‌رفت و لباس امیران، وزیران، قاضیان، سپاهیان و بخشی از مردم عادی خراسان و ماوراءالنهر از پارچه ویداری بود. یک دست لباس ویداری از دو تا بیست دینار ارزش داشت (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۴۵). کیفیت پارچه‌های ویداری شهر ویدار آن را به فراورده‌ای مشهور تبدیل کرده بود و برخی تولیدات

شهرهای دیگر از جمله سمرقند نیز با نام ویداری شناخته می‌شدند (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶؛ ثعالی، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م: ۲۱۹).

کرباس سمرقندی در همه جا مورد پسند بود (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۷). در سمرقند پارچه‌های نازک و ظریف تولید می‌شد که بسیار مورد توجه فرمانروایان بود و خرید آن را به وکیلان خود سفارش می‌دادند (ثعالی، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م: ۲۱۹). تنوع پارچه در سمرقند چشمگیر بود و پارچه‌های سیمگون، دیبا، سینی، ابریشمی و جامه‌های سرخ که به آن مُمرَجَل می‌گفتند، در آنجا تولید می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۲، ۴۷۶). جامه‌های مُمرَجَل پرنقش و نگار بودند (شرتوتی، ۱۳۷۴ ش / ۱۴۱۶ ق: ذیل مدخل "المُمرَجَل"). در دیگر شهرهای نواحی سُغد، فرغانه، چاچ و طراز جامه‌های زمستانی، لباده‌های سرخ و باکیفیت، لُنگ و ابره، جامه‌های سپید و دیبا بافته می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶، ۴۷۷). پارچه برای حکومت سامانیان ارزش اقتصادی داشت و در نوع رابطه حکومت مذکور با نواحی خراجگزار، کالایی تعیین کننده به شمار می‌رفت. بخشی از خراجی که فرمانروایان ناحیه چغانیان به حکومت سامانیان می‌دادند، به صورت جنسی گرفته می‌شد و پارچه یکی از اقلام خراج آنجا بود. (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۹۸)

بیشترین تنوع گونه‌ای از بافتنی‌های پشمی که کاربردی غیر از لباس داشت، در بخارا دیده می‌شد. بافندگان خوش ذوق در بخارا و نواحی آن با استفاده از پشم، گلیم، رختخواب‌پیچ، سجاده، رختخواب مسافرخانه و صفر المنابر با کیفیت و زیبایی تمام می‌بافتند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۱۷؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۰۶؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۵، ۴۷۶). از پارچه صفر المنابر احتمالاً برای پوشش منبرها استفاده می‌شد. در سمرقند و ناحیه چاچ، خیمه که سرپناه دامداران و کوچروان بود، تولید می‌شد. زندانیان در زندان‌های بخارا به صورت دستی بافندگی می‌کردند (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶).

۳.۵ خوارزم

در خوارزم همانند خراسان و ماوراءالنهر کرباس بافته می‌شد. پارچه پشمی و دیبای ابریشمی از دیگر بافته‌های خوارزم بود (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۳۸؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۲۲). دیبایی که در خوارزم تولید می‌شد، دیبای پیشکش نام داشت و افزون بر آن مقنعه ابریشمی و جامه آرنج (بازوبند) در خوارزم تولید می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶). جامه آرنج از جنس پنبه بود و گونه‌ای خاص از آن که در خوارزم بافت می‌شد و به امیری معروف

صنعت بافندگی و تجارت پارچه در ... (فاطمه اروجی و حشمت الله سلیمی) ۳۱۳

بود، با پارچه‌های نیشابور، ری و مصر برابری می‌کرد (ثعالبی، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م: ۲۲۶، ۲۲۷). در شهر کاث، نوعی جامه ترکیبی از پنبه و ابریشم به نام قزاگند می‌بافتند که در جنگ‌ها استفاده می‌شد و به آن خفتان هم می‌گفتند. در خوارزم و به خصوص شهر کاث هم نمد پشمی تولید می‌شد (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۲۲). در خوارزم از خز و گرک سمور، فنک، قاقم و سنجاب، جامه‌های گرکی و خزدار تولید می‌شد (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۳).

۶. بازار و تجارت

۱.۶ خراسان

برخورداری مراکز بافندگی از موقعیت تجاری مناسب و همسایگی با صحرائشینان از دیگر عوامل اثرگذار بر رونق فعالیت‌های پارچه‌بافی بود. شهرهای بزرگ مانند نیشابور، مرو، بلخ، هرات، سمرقند، بخارا، کاث و جرجانیه مراکز تجاری بودند و پارچه یکی از اقلام اساسی بازار آنها به شمار می‌رفت.

خراسان از طریق شاهراه خراسان به مناطق مرکزی و غربی ایران و از آنجا به بغداد متصل بود. این شاهراه پس از عبور از همدان، ری و اصفهان، از سراسر ایالت قومنس می‌گذشت و به شهر نیشابور در خراسان می‌رسید (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۳۲ - ۴۱؛ یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۲؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۲۶). به موازات شاهراه خراسان که از حاشیه دشت کویر عبور می‌کرد، در بیابان میان فارس و کرمان و خراسان نیز راه‌های متعددی وجود داشت که شاخه‌هایی از آن ولایت‌های نیشابور و قُهستان را به مراکز تجاری مرکز و جنوب ایران پیوند می‌داد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۴۳ - ۱۴۸؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۸۶).

نیشابور دروازه ورود و خروج کاروان‌های تجاری دو سوی شاهراه خراسان به شمار می‌رفت و این شاهراه موقعیت ارتباطی و تجاری خاصی برای آن فراهم کرده بود. دروازه‌های ربض نیشابور بر روی راه‌هایی که به سوی مرو، بلخ، ماوراءالنهر، عراق، گرگان، فارس و قُهستان می‌رفت، باز می‌شد و به هرات و سرخس و دامغان نیز راه داشت (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۴؛ یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۴). نیشابور دروازه تجارت سِند، کرمان و فارس و بارانداز تجاری خوارزم، ری و گرگان به شمار می‌رفت (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۶۰).

در بین شهرهای خراسان، نیشابور از نظر بناهای تجاری و تردد کاروان‌های بازرگانی جایگاه ممتازی داشت. در بازارهای نیشابور کلاه‌دوزان و ریسمانگران، دکان‌های آباد و حانوت‌های خاص خود داشتند. در کاروانسراهای نیشابور حانوت‌ها و حجره‌های مخصوص صاحبان حرف و صنایع گوناگون وجود داشت و در خانبارهای بزازان، بازرگانان شهرهای دیگر داد و ستد می‌کردند. از نیشابور انواع جامه‌های پنبه‌ای و ابریشمی به دیگر سرزمین‌ها می‌بردند. پادشاهان پارچه‌های نیشابور را می‌پسندیدند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸). مردم عراق و مصر خود را با پارچه‌های نیشابور می‌آراستند. علاوه بر انواع پارچه و جامه، از نیشابور رشته‌های نخ آماده برای پارچه بافی، به سرزمین‌های دیگر تجارت می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۶۰، ۴۷۴، ۴۷۵). نیشابور بافته‌های خراسان را به سرزمین‌های دیگر صادر می‌کرد. بخشی از بازار بغداد، مرکز بازرگانان و بزازان خراسان بود و انواع پارچه از خراسان به این بازار حمل می‌شد (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۱۷، ۲۰).

راه خراسان از شهرها و شهرک‌های ولایت نیشابور می‌گذشت و تجارت پارچه و انواع پوشاک در آن‌ها رونق داشت (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۶۶ و ۴۵۷؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۸۹). شهر سرخس مرکز کالاهای ماوراءالنهر و خراسان بود و بازارهای این دو سرزمین را به هم پیوند می‌داد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۹).

مرو به عنوان یکی از مراکز تجاری خراسان، بازار پروتقی داشت (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۸، حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۴). جامه و پارچه‌های ابریشمی و پنبه‌ای بافت مرو از کالاهای صادراتی معروف خراسان به شمار می‌رفت (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۵؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۱؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۱). پارچه‌های مروی نزد اعراب معروف بود (ثعالبی، ۱۳۷۶: ۱۱۱). فرمانروایان جبال لباس‌های بافت مرو و نیشابور می‌پوشیدند. در اصفهان از جامه‌های مروی و عتابی و مُلَحَم‌ها و حله‌های ابریشمین دست‌بافت و غیر دست‌بافت و جامه‌های سعیدی خراسان استفاده می‌شد (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۶۰، ۸۶ - ۸۸).

یکی از شاخه‌های راهی که از بیابان میان فارس، کرمان و خراسان می‌گذشت، به قُهستان می‌رسید و از آنجا به نیشابور می‌رفت (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۱۵). قُهستان به دلیل پیوستگی جغرافیایی و ارتباط با کرمان، حلقه ارتباط تجاری خراسان با نواحی جنوب و جنوب شرق ایران که به دریا دسترسی داشتند، به شمار می‌رفت. شهر قاین قصبه ناحیه قُهستان، انبار تجارت خراسان، بارانداز تجاری کرمان و دروازه عمان بود. از قاین انواع پارچه و جامه‌های نیشابوری سفید صادر می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۵).

ابودلف در بازگشت از سفر چین، مسیرهای تجاری دریایی و زمینی که هند، ایران و عمان را به هم متصل می‌کرد، معرفی کرده است (ابودلف، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۵ م: ۶۸، ۷۵). بلخ و هرات نیز از دیگر مراکز مهم تجاری بودند و در بازرگانی نقش واسطه‌ای و انتقالی میان خراسان و سرزمین‌های دیگر ایفا می‌کردند. هرات بارکده خراسان و سیستان (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۰، ۱۷۳)؛ و بلخ بارکده هندوستان بود و بازارهای پرونق بسیار داشت (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۹). بلخ، خراسان را به هند و ماوراءالنهر پیوند می‌داد. از ماوراءالنهر ابریشم به بلخ وارد می‌شد. کاروان‌های بازرگانی از هند به بلخ رفت و آمد داشتند (حسینی بلخی، ۱۳۵۰: ۴۸). از هرات راهی به کرمان می‌رفت و مناطق جنوب شرق خراسان را به نواحی جنوبی متصل می‌کرد (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۲۰۲). از هر دو شهر بلخ و هرات انواع پارچه و جامه به سرزمین‌های دیگر صادر می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۴۷، ۴۷۵؛ ثعالی، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۷۰ م: ۲۰۰). مرو یکی از مسیرهای تجاری را که به بلخ، هند، خوارزم و روسیه می‌رفت، به هم متصل می‌کرد. این موقعیت ممتاز، مرو را به بزرگترین مرکز خرید نواحی همجوار تبدیل کرده بود. مرو واسطه صادرات پنبه و ابریشم به شمار می‌رفت (سوچک، ۱۴۰۲: ۳۱). شاخه‌ای از راه ابریشم از بلخ به سمت شمال می‌رفت و پس از عبور از چغانیان به واشگرد می‌رسید. سپس در جهت شمال شرق ادامه می‌یافت، از دره و خشاب می‌گذشت و در شرق قرغان به مدخل دشت آلائی می‌رسید که هفت ماه با چین فاصله داشت (مارکوارت، ۱۳۶۸: ۶۸ - ۷۴).

۲.۶ ماوراءالنهر

همسایگی با ترکستان و سرزمین‌های ترکان صحرانشین، موقعیت تجاری مناسبی برای شهرهای ماوراءالنهر فراهم کرده بود. از طرف قبایل صحرانشین انواع چارپایان و گوسفند به خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم وارد می‌شد و صحراگردان از بازرگانان شهرنشین لباس می‌خریدند (بارتولد، ۱۳۵۲: ج ۱، ۵۰۸، ۵۰۹).

اسبیجاب شهری تجاری و مرکز فعالیت بازرگانان نواحی مختلف بود (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۱۷). وجود بازار کرباسیان اسبیجاب، آنجا را به یکی از قطب‌های بازرگانی پارچه تبدیل کرده بود (مقدسی ۱۳۶۱: ج ۲، ۳۹۳). بازرگانان شهرهای نواحی شمالی ماوراءالنهر از طریق رود سیحون انواع کالاها به ده نو پایتخت زمستانه پادشاه ترکان غز، می‌بردند (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۹۴).

از شهرهای دو ناحیه سغد و فرغانه و نواحی شمالی ماوراءالنهر پارچه به ترکستان صادر می‌شد. سمرقند جایگاه تجاری ممتازی در میان شهرهای داشت ماوراءالنهر داشت. وجود بازار صرافان در سمرقند، سبب رونق بازرگانی شده بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۲۰، ۲۲۱). شهر سمرقند به پیشه‌وری معروف بود و بازرگانان نواحی مختلف به آنجا رفت و آمد داشتند (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۱، ۴۶، ۴۷؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۰۷). جامه‌های بافت سمرقند به خراسان تجارت می‌شد (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۸۸). بازرگانان از سمرقند انواع پارچه، خیمه، پنبه و ابریشم خام به ترکستان می‌بردند (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۲، ۴۷۶، ۴۷۷؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۷). شهر معروف طراز مرکز بازرگانی بود و بازرگانان در آنجا با ترکان داد و ستد می‌کردند. از طراز و شهرهای دزک و قبا انواع پارچه به ترکستان صادر می‌شد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۳۶، ۲۳۸؛ مقدسی ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶).

میان ماوراءالنهر و چین نیز بازرگانی برقرار بود. در تجارت با چین بازرگانان سغدی بیشترین سهم را داشتند (فرای، ۱۳۴۸: ۱۰۴). تجارت سرزمین سغد با چین پیشینه‌ای طولانی داشت. تجارت در امتداد جاده ابریشم، موجب رونق اقتصادی شهرهای سغد شده بود. این شهرها با مغولستان و شمال غربی چین، ارتباط گسترده تجاری داشتند. بازرگانان سغدی در تجارت ابریشم و دیگر کالاهای تجملاتی در جاده ابریشم موقعیت مناسبی داشتند و به سبب نقش واسطه‌ای که در تجارت ابریشم و اسب میان خاقانات و چین داشتند، سود زیادی کسب می‌کردند (برگل، ۱۴۰۳: ۳۵، ۴۳). در شمال ماوراءالنهر شاخه‌ای از راه ابریشم از طرف تنگ ترک به طرف اوش و فرغانه منشعب می‌شد و به طرف جنوب شرقی ادامه می‌یافت. بازرگانان از طریق این جاده به سیرا و از آنجا به کاشغر، از استان‌های سین کیانگ چین، می‌رفتند (مارکوارت، ۱۳۶۸: ۷۷، ۷۸). مسیری که ابودلف به همراه هیأت چینی از طریق آن از بخارا به چین رفته، یکی از شاخه‌های راه ابریشم را که از ناحیه شمالی ماوراءالنهر به این سرزمین متصل بود، معرفی می‌کند (ابودلف، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۵ م: ۳۸-۵۹). شهر بیکنند از توابع بخارا جایگاه اقتصادی و جغرافیایی مهمی داشت و به شهر بازرگانان معروف بود (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۲۲). بازرگانان بیکنند با چین تجارت می‌کردند (نرشخی، ۱۳۶۳: ۲۶، ۶۲). بیکنند در تقاطع مسیرهای بازرگانی قرار داشت. یکی از این مسیرها چین، ترکستان شرقی، چاچ، سمرقند و مرو را به هم متصل می‌کرد. مسیر دیگر اروپای شرقی و خوارزم را به بخش جنوبی ماوراءالنهر و از آنجا از طریق تخارستان به هند

صنعت بافندگی و تجارت پارچه در ... (فاطمه اروجی و حشمت الله سلیمی) ۳۱۷

پیوند می‌داد. این موقعیت تجاری، بیکند را به واسطه تجاری ایران با اروپا، چین و هند تبدیل کرده بود (Yang, W., & Han, Z. 2025: 19).

مردم سرزمین سغد و بخارا به مناسبت اعیاد خود و نیز در ایامی که نام روزها با نام ماه‌ها منطبق بود، بازار دایر می‌کردند (بیرونی، ۱۳۶۸: ۳۶۲ - ۳۶۴). در بخارا بازارهای دائمی و فصلی دایر بود که در آن‌ها پارچه و لباس داد و ستد و تجارت می‌شد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۱۷، ۲۱۸؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۴۵). از بخارا انواع پارچه و جامه به عراق و سایر سرزمین‌ها صادر می‌شد. جامه‌های پنبه‌ای معروف به بخاری، مورد توجه اعراب بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۱۷، ۲۱۸؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۰۶). در روستای شرخ از توابع بخارا بازارهای فصلی و هفتگی برپا می‌شد و بازرگانان از نواحی مختلف به آنجا می‌رفتند و پارچه کرباس به ولایت‌های دیگر می‌بردند. زننده که کرباس زندنیجی آن معروف بود، چندین بازار داشت و هر هفته در آنجا جمعه‌بازار دایر بود. بازرگانان از زننده و از بخارا پارچه زندنیجی را به عراق، فارس، کرمان، هند، شام، مصر و شهرهای روم می‌بردند و بزرگان و شاهان آن را با قیمت دینا می‌خریدند. در ده وردانه از توابع بخارا نیز که در آن پارچه زندنیجی باکیفیت تولید می‌شد، هفته‌ای یک روز بازار برپا بود (نرشخی، ۱۳۶۳: ۲۰ تا ۲۲، ۲۶). از کرمینه، ویدار و رینجن نیز که از توابع بخارا بودند، پارچه و جامه صادر می‌شد. جامه ویداری را به فارس و عراق و سایر نواحی می‌بردند. سلاطین بغداد جامه‌های ویداری را می‌پسندیدند و به آن دیبای خراسان می‌گفتند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۴۵؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶).

طواویس از شهرک‌های بخارا بر سر شاهراه سمرقند قرار داشت و از موقعیت تجاری ممتاز برخوردار بود (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۴۴؛ نرشخی، ۱۳۶۳: ۱۷، ۱۸). طواویس مرکز بازرگانی بود و بازار سالانه داشت. بازرگانان از چاچ و فرغانه (همان؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۰۷) و خراسان (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۱۷۵) برای داد و ستد به آنجا می‌رفتند. جامه‌های پنبه‌ای بافت طواویس به عراق صادر می‌شد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۱۶).

۳.۶ خوارزم

شهر کاث قصبه خوارزم از نظر تجاری موقعیت ویژه‌ای داشت و جای بازرگانان بود. کاث دروازه تجاری ترکستان و سرزمین غزها و بارگاه کالاهای ماوراءالنهر و سرزمین خزرها بود (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۲۲؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۱۵). بازارهای شهر کاث، آباد بود و داد

و سند با سود فراوان در آن جریان داشت. جرجانیه دیگر شهر خوارزم، محل تجارت غُرها بود و کاروان‌های تجاری غُرها از آنجا به سوی خراسان، گرگان و سرزمین خزرها حرکت می‌کردند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۶، ۲۰۷).

بازرگانان خوارزمی از اروپای شرقی انواع خَز را به قلمرو سامانیان وارد می‌کردند (فرای، ۱۳۴۸: ۱۰۴). این بازرگانان برای تجارت خَز به سرزمین یاجوج و مأجوج هم می‌رفتند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۹). همچنین بازرگانان صقلی (اسلاو) از سرزمین بلغارها و اسلاوها، از طریق سرزمین خزرها و دریای خزر، خَز و کُرک گران‌بها به خوارزم وارد می‌کردند (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۱۰۷، ۱۰۸؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۳۳). از سرزمین‌های ترکان، گوسفند و پشم شتر برای استفاده در پارچه‌بافی به خوارزم تجارت می‌شد (ثعالبی، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م: ۲۲۶).

از خوارزم انواع پارچه، لباس و لوازم منزل ابریشمی و پشمی صادر می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲، ۴۷۶). خوارزم واسطه تجاری خراسان و ماوراءالنهر با سرزمین غُرها بود. از طریق خوارزم پارچه و دیگر منسوجات آن سرزمین و بافته‌های خراسان و ماوراءالنهر به سرزمین غُرها تجارت می‌شد. بازرگانان غُز برای تجارت به جرجانیه رفت و آمد می‌کردند و بازرگانان مسلمان نیز در قالب کاروان‌های بزرگ با سرزمین غُرها ارتباط داشتند (ابن فضلان، ۱۳۵۵: ۷۱، ۷۲).

از قلمرو سامانیان کالاهای تجملی مانند ابریشم و پارچه‌های پنبه‌ای به اروپای شرقی صادر می‌شد. حلقه واسط این رابطه بازرگانی، نیز سرزمین خوارزم بود که بازرگانانش مقام اول تجارت با اروپای شرقی را داشتند (فرای، ۱۳۴۸: ۱۰۳، ۱۰۴). بازرگانان خوارزمی در شهرهای خراسان حضور داشتند و کالاها را از خراسان به خوارزم و از آنجا به سرزمین خزرها می‌بردند (بارتولد، ۱۳۵۲: ج ۱، ۵۰۹). صرافیهایی که در خوارزم بودند، معاملات تجاری بازرگانان نواحی مختلف را تسهیل کرده بود (ابن فضلان ۱۳۵۵: ۶۵).

۷. نتیجه‌گیری

شرایط جغرافیایی و اقلیمی خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم به منطقه‌ای شدن تخصص در تولید گونه‌های متنوع مواد خام و رونق و گسترش صنعت پارچه‌بافی در نواحی مختلف این سرزمین‌ها کمک کرده بود. ساختار شغلی صنعت پارچه‌بافی علاوه بر ایفای نقش اساسی در تولید منسوجات، سبب تأمین هزینه زندگی شاغلان این صنعت، گسترش

پیوندهای اجتماعی از طریق اشتغال افرادی از میان اقشار مختلف به حرفه‌های گوناگون صنعت نساجی و پدید آمدن مشاغل تخصصی در فعالیتهای تولیدی و خدماتی شده بود. صنعت پارچه‌بافی موجب پدید آمدن محله‌های خاص تولیدی، تقویت مراکز تولید و عرضه پارچه و دیگر منسوجات در شهرها شده بود. صنعت پارچه‌بافی برای حکومت سامانیان از ارزش اقتصادی خاصی برخوردار بود و یکی از پایه‌های اقتصاد دولتی به شمار می‌رفت. حمایت حکومت از صنعت بافندگی و به خدمت گرفتن بافندگان ماهر در این صنعت از طریق احداث و مدیریت کارگاه‌های معروف طراز، علاوه بر تأمین نیازهای گوناگون فرمانروایان و صاحب‌منصبان حکومتی به بافته‌های نفیس ابریشمی و پنبه‌ای، رونق و گسترش بافندگی و انتقال تجارب استادکاران این حرفه، مؤثر بود. افزون بر این، حکومت سامانیان با پذیرفتن پارچه به عنوان خراج غیرنقدی برخی نواحی، به گسترش این صنعت کمک می‌کرد. تنوع پارچه‌ها و منسوجات کاربردی، انواع بافته‌های متناسب با سطح اقتصادی و شیوه زندگی را در اختیار شهرنشینان، روستاییان و صحرانشینان، قرار می‌داد. تنوع جنس و گوناگونی کیفیت پارچه، رونق بازارهای داخلی را تقویت کرده و تولید پارچه‌های نفیس، روابط تجاری قلمرو سامانیان با سرزمین‌های دیگر را گسترش داده بود. برخورداری مراکز تولید منسوجات از موقعیت جغرافیایی مناسب و عبور راه‌های تجاری به‌ویژه شاهراه خراسان و جاده ابریشم از قلمرو سامانیان و همسایگی با سرزمین‌هایی که نیازهای خود را از بافته‌های خراسان، ماوراءالنهر و خوارزم تأمین می‌کردند، موجب حضور بازرگانان سرزمین‌های دیگر در قلمرو سامانیان و پیوند اقتصاد تجاری با دیگر سرزمین‌ها شده بود.

کتاب‌نامه

- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۷۱)، *کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران*، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، ج ۲۰، تهران: مطبوعات علمی.
- ابن حوقل، محمد (۱۳۶۶)، *سفرنامه ابن حوقل ایران در صورت الارض*، ترجمه و تصحیح جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۰)، *المسالك و الممالك*، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: ناشر مترجم.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۳۶۵)، *الاعلاق النفیسه*، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: امیرکبیر.

۳۲۰ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- ابن فضلان، احمد (۱۳۵۵)، *سفرنامه ابن فضلان*، ترجمه ابوالفضل طباطبائی، تهران: شرق.
- ابن فقیه، ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق (۱۳۴۹)، *مختصر البلدان (بخش مربوط به ایران)*، ترجمه ح مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابودلف الخزرجی، مسعر بن مُهلهل الخزرجی (۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۵م)، *الرساله الاولى*، در اسه و تحقیق مرین سعید عسیری، مکه، احیاء التراث الاسلامی.
- ابودلف الخزرجی، مسعر بن مُهلهل الخزرجی (۱۳۵۴)، *سفرنامه ابودلف*، با تعلیقات و تحقیقات مینورسکی، ترجمه سید ابوالفضل طباطبائی، تهران، کتابفروشی زوار.
- اصطخری، ابوالراهم (۱۳۴۰)، *مسالك و ممالك*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیرویچ (۱۳۵۲)، *ترکستان نامه*، ترکستان در عهد هجوم مغول، ترجمه کریم کشاورز، ج ۱، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- برگل، یوری (۱۴۰۳)، *اطلس تاریخی آسیای میانه*، ترجمه گودرز رشتیانی، تهران: سمت.
- بلادری، احمد بن یحیی (۱۳۴۶)، *فتوح البلدان بخش مربوط به ایران*، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد (۱۳۶۸)، *آثار الباقیه عن القرون خالیه*، ترجمه علی اکبر داناسرشت، تهران: امیرکبیر.
- بیهقی، علی بن زید (۱۳۶۱)، *تاریخ بیهق*، تصحیح احمد بهمنیار، تهران: کتابفروشی فروغی.
- پک، السی هـ (۱۳۸۳)، «پوشاک در ایران از استیلای عرب تا تهاجم مغول»، در: *پوشاک در ایران زمین*، از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا، تألیف گروه نویسندگان، زیر نظر احسان یارشاطر، ترجمه پیمان متین، تهران: امیر کبیر.
- تاریخ سیستان* (۱۳۶۶)، تحقیق محمد تقی بهار، تهران: کلاله خاور.
- ثعالی، عبدالملک بن محمد (۱۳۷۶)، *ثمار المقلوب فی المضاف و المنسوب*، ترجمه رضا انزابی نژاد، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ثعالی، عبدالملک بن محمد (۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م)، *لطائف المعارف*، تحقیق ابراهیم الایاری و حسن کامل صیرفی، قاهره: دار احیاء الکتب العربیه.
- ثنائی، حمیدرضا و عبدالرحیم قنوات (۱۳۹۶)، «صنایع عمده نیشابور در سده‌های ۳ تا ۶ ق / ۹ تا ۱۲ م بر پایه داده‌های باستان شناختی و منابع مکتوب»، *پژوهشهای تاریخی*، س ۹، ش ۳۶.
- ثواقب، جهانبخش و میترا روشنی (۱۳۹۵)، «بررسی صنعت نساجی ایران در سده‌های چهارم و پنجم هجری»، *پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۵، ش ۲.

صنعت بافندگی و تجارت پارچه در ... (فاطمه اروجی و حشمت الله سلیمی) ۳۲۱

- جرفادقانی، ناصح بن زفر (۱۳۷۴)، ترجمه تاریخ یمنی، تحقیق جعفر شعار، تهران: علمی و فرهنگی.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۸)، *اشکال العالم*، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، مقدمه و تعلیقات فیروز منصوری، مشهد: آستان قدس رضوی.
- چیت ساز، محمدرضا (۱۳۷۹)، *تاریخ پوشاک ایرانیان از ابتدای اسلام تا حمله مغول*، تهران: مرکز مطالعات و پخش برنامه‌ای صدا و سیما و سازمان سمت.
- حاتمی، امیرحسین (۱۳۹۶)، «تحلیل و بررسی نامگذاری جاده ابریشم با تکیه بر جغرافیای اقتصادی»، *مطالعات تاریخی جهان اسلام*، س ۵، ش ۱۰.
- حاکم نیشابوری، ابوعبدالله (۱۳۷۵)، *تاریخ نیشابور*، تهران: آگه.
- حدود العالم من المشرق الى المغرب (۱۳۶۲)، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- حسینی بلخی، عبدالله بن محمد بن محمد حسین (۱۳۵۰)، *فضائل بلخ*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- حکم آبادی، عارفه سادات و دیگران (۱۳۹۴)، «بررسی نقوش پارچه‌های سامانی»، *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، س ۶، ش ۲۰.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۰)، *معجم البلدان*، ترجمه علی نقی منزوی، ج ۱ و ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- دهقان نژاد، مرتضی (۱۳۸۵)، «نقش راهبردی جاده ابریشم در توسعه شهرهای پیرامونی در ایران»، *نامه انجمن*، س ۹، ش ۲۴.
- السمعانی، أبو سعید عبد الکريم بن محمد بن منصور (۱۳۸۲ق/۱۹۶۲م)، *الأنساب*، تحقیق عبد الرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، ج ۲، ۵، ۸، ۱۰، حیدر آباد: مجلس دائرة المعارف العثمانية.
- سوچک، اسوت (۱۴۰۲)، *تاریخ آسیای میانه (از مغولستان تا خوارزم)*، ترجمه فهیمه ابراهیمی، تهران: سمت.
- شراتو، آمبرتو (۱۳۹۲)، «هنر سامانی»، در: *هنر سامانی و غزنوی*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- شروتوتی، سعید (۱۳۷۴ ش / ۱۴۱۶ق)، *اقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد*، تهران: منظمه الاوقاف و الشؤون الخیریه.
- طالب پور، فریده (۱۳۹۳)، *تاریخ پارچه و نساجی در ایران*، تهران: مرکب سپید و دانشگاه الزهرا.
- طوسی، حسین بن علی (خواجه نظام الملک) (۱۳۴۸)، *سیاستنامه*، به کوشش جعفر شعار، تهران: کتابهای جیبی.
- فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل (۱۳۶۲ ش / ۱۴۰۳ ق)، *تاریخ نیشابور: المنتخب من السیاق*، المنتخب محمدکاظم محمودی، اعداد ابراهیم بن محمد صریفینی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دفتر انتشارات اسلامی.

۳۲۲ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- فرای، ریچارد نلسون (۱۳۴۸)، *بخارا دستاورد قرون وسطی*، ترجمه محمد محمود، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- فروزانی، ابوالقاسم (۱۴۰۱)، *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سامانیان*، تهران: سمت.
- کاتب بغدادی، قدامة بن جعفر (۱۳۷۰) *الخراج*، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: البرز.
- کمپانی، نسیم (۱۳۹۱)، *فرهنگ اصطلاحات پوشاک و لباس*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- گردیزی، ابی سعید عبدالحی بن ضحاک (۱۳۶۳)، *زین الاخبار*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- معین الفقراء، احمد بن محمود (۱۳۷۰)، *تاریخ ملازاده در ذکر مزارات بخارا*، تصحیح احمد گلچین معانی، تهران: مرکز مطالعات ایرانی.
- مارکوارت، ژوزف (۱۳۶۸)، *وهرود و ارتگ، جستارهایی در جغرافیای اساطیری و تاریخی ایران شرقی*، ترجمه داود منشی زاده، تهران: موقوفات افشار.
- مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، ج ۱ و ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- ناجی، محمدرضا (۱۳۸۶)، *فرهنگ و تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان*، تهران: امیرکبیر.
- نرشخی، محمد بن جعفر (۱۳۶۳)، *تاریخ بخارا*، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران: توس.
- وولف، هانس ای (۱۳۷۲)، *صنایع دستی کهن ایران*، ترجمه سیروس ابراهیم زاد، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۵۶)، *البلدان*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یوسف حسن، احمد و دانالد ر. هیل (۱۳۷۵)، *تاریخ مصور تکنولوژی*، ترجمه ناصر موفقیان، تهران: علمی و فرهنگی.

Allgrove McDowell, J. (1989). *Textiles*. In R. W. Ferrier (Ed.), *The arts of Persia* (pp. 120–145). Yale University Press.

Yang, W., & Han, Z. (2025). Paikand and Bokara as symbols of “Capper City.” *A Historical Examination of Human Social Science*, 8(1).